

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ КОМПЕНСАЦІЇ ОСВІТНІХ ВТРАТ ЗДОБУВАЧІВ ПОВНОЇ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

id Алексєєва С. В., id Арістова Н. О.,
id Малихін О. В., id Топузов О. М.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, система освіти України загалом і система загальної середньої освіти зіткнулися з непередбачуваними раніше викликами щодо організації освітнього процесу в умовах воєнного стану. Реалії життя, які кардинально змінилися в нашій незалежній державі, зумовили появу непрогнозованих раніше проблем, що потребують невідкладного розв'язання. Однією з таких проблем в системі освіти стало питання компенсації освітніх втрат здобувачів повної загальної середньої освіти. Освітні втрати стали об'єктивною реальністю під час здобуття освіти на всіх рівнях. Й особливо це відчутно в закладах загальної середньої освіти, оскільки здобувачі освіти – це діти й підлітки, які є найбільш вразливими в умовах тих трагічних подій, що відбуваються в нашій країні через війну.

Отже, проблема компенсації освітніх втрат здобувачів повної загальної середньої освіти перетворюється на глобальну проблему для нашого суспільства, яка потребує якнайшвидшого наукового осмислення та пошуку найбільш оптимальних шляхів і способів її розв'язання. Вона потребує, перш за все, методологічного осмислення як психолого-педагогічна проблема, усвідомлення важливості якої відкриє реальні перспективи щодо реалізації превентивних психолого-педагогічних, психолого-дидактичних, суто дидактичних і методичних дій, котрі можуть забезпечити мінімізацію освітніх втрат в умовах воєнного стану та стати основою для відновлення функціонування освітньої системи в повоєнний період.

Осмислення виокремленої проблеми на науково-педагогічному рівні потребує:

- прийняття проблеми освітніх втрат як такої, що не має аналогів, урахуваючи специфіку причин, що зумовили її появу;
- усвідомлення необхідності її комплексного та системного осмислення на методологічному рівні;
- вивчення досвіду подолання та компенсації освітніх втрат, зумовлених непередбачуваними глобальними впливами;
- розроблення психолого-педагогічних загалом і дидактико-методичних механізмів впливу на організацію й провадження освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану та з перспективою їх подальшого адаптивного використання у повоєнний період.

У Законі України «Про повну загальну середню освіту» в Розділі I «Загальні положення», статті 1, п. 12 зазначено: «Повна загальна середня освіта – систематизована та передбачена

Діагностика та компенсація освітніх втрат

відповідними державними стандартами сукупність результатів навчання і компетентностей, здобутих особою на рівнях початкової, базової середньої та профільної середньої освіти»; у п. 20 цієї ж статті знаходимо: «Якість повної загальної середньої освіти – відповідність результатів навчання, здобутих учнем на відповідних рівнях повної загальної середньої освіти, державним стандартам»; а в п. 21 констатовано, що «якість освітньої діяльності – рівень організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної повної загальної середньої освіти на кожному рівні та відповідає вимогам, встановленим законодавством». Ураховуючи наведені положення, констатуємо, що освітні втрати, перш за все з проєкцією на сьогоденну ситуацію, яку маємо в системі освіти України як наслідок непередбачуваних глобальних впливів (пандемія COVID-19 і навчання в умовах воєнного стану), – це зниження якості повної загальної середньої освіти, спричинене невідповідністю якості освітньої діяльності, що виявляється як неналежний рівень отриманої сукупності результатів навчання й компетентностей, здобутих здобувачами освіти на відповідних рівнях (початкової, базової середньої та профільної середньої освіти) повної загальної середньої освіти.

Щоб зрозуміти важливість проблеми освітніх втрат, доцільно взяти до уваги деякі факти, наведені у Звіті Всесвітнього економічного форуму в 2022 році. Ідеться про пряму кореляційну залежність прибутку людини від її освіченості. Так, припинення або перерви в процесі освіти протягом півтора року обертається для учня зниженням його доходів на 3,9% протягом усього його майбутнього життя. Зниження майбутнього валового внутрішнього продукту окремої країни буде дорівнювати 2,2%. Автори звіту констатували вже в травні 2022 р., що наслідки сучасної освітньої кризи на той час спричинили економічні втрати в світі, які можуть бути оцінені в 17 трлн. доларів [146].

Саме тому маємо поставитися до проблеми освітніх втрат та їх запобігання, наскільки це можливо вже зараз, мінімізації та подальшої компенсації, максимально відповідально.

Освітні втрати як дидактична проблема має бути усвідомлена з позицій прийняття ситуації, коли через низку об'єктивних і суб'єктивних причин унеможливується повноцінне дотримання певних принципів навчання: принципу систематичності й послідовності навчання, принципу доступності навчання, принципу міцності засвоєння знань, умінь і навичок [16].

Певні деструктивні впливи можемо спостерігати й щодо реалізації інших принципів навчання, але, на наше глибоке переконання, саме неповноцінна реалізація перерахованих принципів навчання в освітньому процесу в умовах, що склалися, призводить до найбільш негативного впливу на ефективність і результативність надання освітніх послуг в закладах загальної середньої освіти. Загальновідомо, що реалізація принципу систематичності й послідовності навчання має сприяти системному засвоєнню знань, формуванню вмінь і навичок у певній послідовності. Різготривалі перерви в освітньому процесі, пов'язані з потраплянням учнів у зону бойових дій, переміщення до більш безпечних регіонів у межах країни чи перебування за кордоном, тривалі повітряні тривоги, які лунають під час проведення освітнього процесу й змушують його переривати навіть у більш безпечних регіонах, та багато інших індивідуальних причин негативно впливають на систематичність і послідовність засвоєння змісту освіти на загальному рівні та в межах окремого навчального предмету. А надалі це відбивається в порушенні дидактичних механізмів реалізації принципу доступності навчання, який передбачає організацію та здійснення навчання з урахуванням реальних навчальних можливостей здобувачів освіти на тому чи іншому рівні її здобуття задля запобігання інтелектуальному, фізичному та моральному перевантаженню (а в сучасних умовах воєнного стану маємо особливу увагу приділяти психологічному навантаженню). Деструктивізація реалізації згаданих

принципів результує в унеможливленні повноцінної реалізації принципу міцності засвоєння знань, умінь і навичок. Міцність засвоєння знань визначається свідомістю й ґрунтовністю засвоєння найістотніших фактів, законів, закономірностей і правил, понять та ідей, а також глибоким розумінням найбільш істотних ознак процесів, явищ і предметів, певних зв'язків і взаємозв'язків між ними. Отже, все це стає першопричиною освітніх втрат, якщо аналізувати проблему з науково обґрунтованої позиції дидактики.

Роль учителя завжди була й залишається провідною щодо забезпечення якості освіти, а в умовах сьогодення вона збільшується в рази. Ніякі новітні форми організації освітнього процесу загалом і форми організації навчання, технології, методики, методи, прийоми й засоби навчання самі по собі без здатності вчителя їх ефективно використовувати в освітньому процесі не здатні вплинути на результати навчання, зокрема й забезпечення якості освіти на кожному рівні загалом.

Про повноцінну компенсацію освітніх втрат можна буде говорити лише після повернення освітнього процесу до звичного формату в умовах миру. На жаль, маємо усвідомлювати, що освітні втрати в умовах продовження війни – неминучі. І уникнути їх повною мірою – неможливо. Про відносну компенсацію освітніх втрат учнів можна говорити в разі покращення умов, у яких дитина здобуває освіту (припинення бойових дій в регіоні, де вона перебуває, чи в наближених регіонах, переміщення в більш безпечні регіони країни, виїзд до іншої країни та інше). Тобто базисною основою щодо компенсації освітніх втрат має стати зміна на краще без пекової ситуації, оскільки дитина і її життя й здоров'я (фізичне й психологічне) – найцінніше, що ми маємо зберегти навіть у найскладніших життєвих умовах.

Таким чином, в умовах, у яких перебуває система загальної середньої освіти в Україні, що спричинені воєнним станом, науково-педагогічним працівникам і вчителям-практикам доцільно докладати максимум зусиль щодо запобігання й мінімізації освітніх втрат на всіх рівнях: загальнодержавному, регіональному й рівні окремих громад (за урахування поточної ситуації, що складається), а також на рівні кожного окремого закладу загальної середньої освіти.

Діяльність науково-педагогічної спільноти, спрямована на запобігання й мінімізацію освітніх втрат учнів (за урахування специфіки кожного рівня здобуття освіти: початкової, базової середньої та профільної середньої освіти), має здійснюватися на комплексних засадах, системно й систематично, відповідно до основних компонентів педагогічного (освітнього) процесу, а саме на: мотиваційно-ціннісному; організаційно-процесуальному; когнітивно-змістовому; комунікативно-діяльнісному; оцінювально-аналітичному рівнях.

Узагальнюючи причини, котрі призвели до освітніх втрат, маємо говорити про такі: війна зруйнувала мирне життя й вигнала мільйони українців зі своїх домівок. Жахи війни, стрес від переселення, психотравмувальний досвід, пов'язаний з бойовими діями, розлученням із близькими та втратою спокійного звичного життя – все залишило слід в життєдіяльності українців. Проживаючи події, пов'язані з війною, з часом необхідно приймати зміни, адаптуватися та шукати ресурси для життя в нових умовах.

І як наслідок, особливої уваги потребує розв'язання проблеми компенсації освітніх втрат, адже сьогодні, окрім безпосередньої зупинки освітнього процесу, що відбулася по всій країні після 24 лютого 2022 року, а також обмежень дистанційного навчання, на виникнення освітніх втрат впливають інші чинники. Загалом можна виділити низку проблем, що можуть позначитися на результатах навчання українського учнівства в умовах війни [35]:

- проживання на тимчасово окупованих територіях. Наразі неможливо дізнатися, як саме відбувається освітній процес на тимчасово окупованих територіях. Однак безперечним є те,

Діагностика та компенсація освітніх втрат

що через бойові дії та окупацію повноцінного навчання на цих територіях немає. Частина дітей, які з тих чи тих причин залишилися на окупованих територіях, узагалі не мають змоги навчатися, інші змушені відвідувати школи та навчатися за освітніми програмами країни-окупантки, й лише невелика частина продовжує навчатися в дистанційному форматі за українськими програмами завдяки зусиллям відповідального вчительства;

- проживання в зоні активних бойових дій. Для учнівства, яке проживає на територіях, що розташовані в зонах активних бойових дій, навчання можливе лише в дистанційному форматі, що, як зазначалося вище, має багато недоліків. Окрім цього, суттєвою проблемою є психологічний стан дітей і вчителів. Регулярні обстріли, ракетні атаки, що призводять до жертв і численних руйнувань, можуть спричинити серйозні проблеми з психологічним благополуччям і дітей, і дорослих;

- зміна місця проживання. Учнівство, яке було вимушене переїхати в інші регіони України або ж за кордон, часто втрачає звичне коло спілкування та зв'язок зі своїм закладом освіти. Адаптація до нових умов потребує часу та може призвести до серйозного стресу. Діти, які виїхали за кордон, найчастіше мають подвійне навантаження, адже вони повинні відвідувати школу в країні проживання, а також приєднуватися до онлайн-уроків, організованих їхньою школою в Україні, щоб не втратити можливість продовжити здобуття української освіти;

- руйнування закладів освіти. Через бойові дії частина закладів освіти в Україні була частково чи повністю зруйнована. Діти, які навчалися в таких закладах, змушені або навчатися дистанційно, або відвідувати інший заклад освіти, що може розташовуватися на значній відстані від дому, а іноді й в іншому населеному пункті;

- повітряні тривоги. Оголошення повітряної тривоги означає, що урок переривається й учні мають перейти в укриття (навіть якщо навчання відбувається дистанційно). Через повітряні тривоги освітній процес може перериватися на години, іноді по декілька разів на день. Інша проблема – це наявність та облаштованість укриттів. За даними Міністерства освіти і науки України, 75% закладів освіти в Україні мають укриття, вони не завжди облаштовані належним чином. Наприклад, приміщення може бути занадто тісним для великої кількості учнів, не мати достатньої кількості облаштованих місць для сидіння тощо;

- відімкнення електроенергії. Через масовані ракетні обстріли в період із жовтня 2022 року до середини лютого 2023 року на всій території України регулярно вимикали світло. Це, безперечно, суттєво ускладнило освітній процес, особливо для тих учнів і вчителів, які працюють дистанційно.

Для вироблення дієвої стратегії, спрямованої на забезпечення якомога швидшого й водночас ефективного подолання освітніх втрат в Україні, критично важливою є розроблення відповідної стратегії.

У зарубіжній, зокрема англійськомовній, літературі, що стосується обговорюваної проблематики, дослідники використовують цілий спектр термінів або термінологізованих одиниць. Аналіз сучасних тлумачень ключових понять, прямо чи опосередковано пов'язаних з цією проблемою, свідчить про різноманітність термінології та широкий спектр підходів до розв'язання проблеми компенсації освітніх втрат.

У світі дотепер немає уніфікованого підходу до визначення та способу вимірювання освітніх втрат, незважаючи на значну кількість досліджень. Активно досліджуються поняття – «навчальні втрати (Learning loss)» (втрата знань і навичок, академічний регрес через певні перерви в навчанні), «прогалини/розриви в навчанні (Learning gap)» (відмінності між фактичними результатами, академічним прогресом учня та очікуваними результатами, які встанов-

люють стандарти чи передбачені середньостатистичними даними), «незавершене навчання/недоотримані знання (Unfinished learning)» (учням не було надано можливості завершити все навчання, яке вони пройшли б за звичайний навчальний рік) тощо.

На нашу думку, у практико орієнтованій площині доцільно визначати освітні втрати як прогалини в набутих знаннях, сформованих уміннях і навичках, які виникають в учнівства під час освітнього процесу у порівнянні зі стандартами освіти та очікуваними результатами навчальних здобутків.

Різні міжнародні організації публікували рекомендації щодо того, як потрібно діяти, щоб пом'якшити наслідки довготривалого закриття шкіл і зумовлених цим освітніх втрат.

У 2017 році Робоча група з прискореної освіти у надзвичайних ситуаціях (AEWG) розробила рекомендації, у яких роз'яснюються відмінності між різними підходами відновлення сфери освіти в умовах кризових і надзвичайних ситуацій. Ці підходи містять такі методи, як прискорена освіта, прискорене навчання, програми навчання, корективні та адаптаційні програми. У цьому документі використовуються ці терміни й наводяться адаптовані визначення для сприяння обговоренню питань відновлення знань.

Навчання в середовищі формальної освіти:

- **корекційні програми** – програми зазвичай орієнтовані на учнів сфери формальної освіти, які відчувають більші труднощі в навчанні, ніж їхні однолітки, і стикаються з труднощами в освоєнні одного або декількох предметів. Такий підхід має більш індивідуалізований характер і є додатковою підтримкою, що надається паралельно, на зміцнення впевненості учнів у своїх силах;

- **програми надолуження навчання** – ці короткострокові програми перехідної освіти призначені для дітей і молоді, які активно відвідували школу до переривання освітнього (навчального) процесу. Такі програми надають їм можливість надолужити втрачене через перерву в навчанні, сприяючи їх поверненню до школи й продовженню ними навчання.

Навчання в середовищі «альтернативної» освіти:

- **програми прискореної освіти** – ці гнучкі, придатні для віку учнів програми вважаються однією з форм альтернативної шкільної освіти та проводяться в стислий термін на основі принципів прискореного навчання. Програми прискореної освіти уможливають прискорення процесу навчання за рахунок ущільнення навчальної програми, концентрації на основних компетентностях, уміннях і навичках, викладання в невеликих групах і передбачення більш тривалих часових витрат на виконання навчальних завдань. Як правило, вони орієнтовані на дітей і молодь, які перебувають у несприятливому становищі. Це навчання орієнтоване на вивчення навчальної програми в стислому обсязі, опанування лише найнеобхідніших обсягів знань, умінь і навичок на будь-якому конкретному рівні освіти;

- **адаптаційні програми** – ці короткострокові, спеціальні підготовчі курси націлені на підвищення успішності учнів. Вони мають різні форми: вивчення мови та/або заповнення відмінностей між навчальними програмами та системами освіти в країні проживання та приймаючій країні, щоб допомогти зі вступом на інші програми сертифікованої освіти.

У звіті Європейського союзу щодо освітніх втрат у вразливих категорій учнівства є рекомендації, які можуть бути релевантними не лише для цих категорій, а й загалом.

Зокрема, серед короткострокових і середньострокових заходів в освіті виокремлюють такі: здійснювати й використовувати оцінювання, які проводяться на національному та шкільному рівні, а також робити порівняння між ними; проводити консультації з учителем, шкільними працівниками та іншими стейкхолдерами, щоб визначити підходи до навчання для дітей з

Діагностика та компенсація освітніх втрат

уразливих категорій населення; створювати механізми для вчителів, батьків та інших учасників освітнього процесу для того, щоб вони могли надавати індивідуальну підтримку учнівству; імплементувати освітні моделі, які гарантують рівні можливості та сприяють зниженню освітніх нерівностей; розвивати цифрові навички для освітян і батьків для того, щоб покращувати їхній доступ до дистанційної освіти.

Серед довгострокових заходів відзначають такі: переглядати та запроваджувати стратегії щодо навчання впродовж життя та освіти дорослих, спираючись на результати національних тестувань; детально аналізувати й вивчати переваги та вдалі практики, а саме: індивідуальні навчальні стратегії, різні підходи до дистанційного навчання та інші методологічні підходи; розвивати співпрацю між різними освітніми стейкхолдерами на різних рівнях: місцевому, регіональному, національному та міжнародному.

Серед можливих заходів компенсації відзначене запровадження на рівні шкіл програм тьюторства, які базуються на результатах оцінювань. Є вже низка досліджень, які показують, що тьюторство в різних форматах може бути ефективним методом для надолуження освітніх втрат. Наприклад, у Великій Британії є національна програма тьюторства, започаткована в листопаді 2020 року як відповідь на збільшення освітніх втрат унаслідок пандемії COVID-19.

Поміж інших заходів доцільно розглянути збільшення навчального часу, тобто подовження навчального дня або року, а також додавання додаткових днів улітку. У Великій Британії були пропозиції розглянути додаткові дні для навчання у формальній або неформальній (гуртки, табори) формі. Ідеться про те, що є дослідження, які показали, що неформальний метод може бути ефективним.

Існують так звані програми надолуження (catch-up programs), які також продемонстрували свою ефективність. Наприклад, у Великій Британії такі програми існували до пандемії COVID-19. Програма Switch-on Reading, яка розрахована на дітей 7-8 класів, чиї навички читання нижчі від очікуваних, триває 10 тижнів. Також є національна програма вивчення та поглиблення знань з математики для учнів, яким більше ніж 16 років, і які навчаються в державних школах.

Існує низка міжнародних моніторингових досліджень, які мають на меті виміряти певний набір компетентностей і навичок учнівства різного віку. Попри те, що такі дослідження здебільшого не ставлять за мету виміряти освітні втрати, вони все одно показують певні тенденції, оскільки розглядають освітні оцінювання разом із різними чинниками, які можуть на них впливати: соціоекономічний статус, гендерні відмінності, підтримка батьків і шкільне середовище. Наприклад, дослідження PISA (Programme for International Student Assessment, Програма міжнародного оцінювання учнівства) для 15-річних підлітків: метою цієї програми є визначення оволодіння ключовими компетентностями, до яких належать математична, читацька та природничо-наукова складова; ICILS (International Computer and Information Literacy Study) – міжнародне моніторингове дослідження, яке вимірює компетентності та навички цифрової грамотності серед учнів 8-х класів; REDS (Responses to Educational Disruption Survey) – моніторингове дослідження, яке було започатковане після початку пандемії COVID-19 для дослідження її впливу на освіту. Зокрема, збираються дані урядів, закладів освіти, учительства й учнівства про те, як різні країни впроваджували дистанційне навчання та як закриття шкіл вплинуло на учнівство загалом та якість освітнього процесу зокрема.

Щоб мати уявлення про успішність учнівства на різних рівнях освіти й мати змогу вимірювати навчальні (освітні) втрати, необхідно мати цілісну систему освітніх вимірювань із використанням стандартизованих інструментів. Такі вимірювання повинні проводитися ре-

гулярно та на різних рівнях: від загальнодержавних досліджень до вимірювань на рівні місцевих громад та/або окремих шкіл. Ця система має містити стандартизовані тестування на всіх або щонайменше на ключових етапах навчання; довготривалі загальнодержавні моніторинги якості освіти на репрезентативних вибірках; локальні моніторинги успішності окремих категорій учнівства в опануванні окремими предметами, розділами освітніх програм тощо; централізовані онлайн-платформи для вимірювання навчальних (освітніх) втрат і надолуження навчального матеріалу.

Вимірювання рівня навчальних втрат на різних рівнях освіти є першочерговим завданням, без виконання якого неможливо говорити про побудову стратегій їх подолання. Важливо поєднувати різні види й формати оцінювань та, найголовніше, забезпечити їх системність: вимірювання повинні проводитися регулярно та із застосуванням надійних діагностувальних інструментів. Така система надасть змогу відстежити зміни в учнівських досягненнях на кожному етапі здобуття ними середньої освіти (початкова, базова середня, профільна середня освіта), вчасно виявляти прогалини в знаннях учнівства з певних предметів / курсів / тем та вживати кроки для надолуження цих прогалин.

Результати науково-педагогічних досліджень, здійснених науковцями Інституту педагогіки НАПН України (О. Топузов, О. Малихін, Н. Арістова, С. Алексєєва та ін.), котрі прямо чи опосередковано пов'язані з проблемою освітніх втрат, запобіганням їм, мінімізацією та компенсацією, можна узагальнити в наступних висновках, до яких вони дійшли та узагальнили в певні методичні рекомендації для використання в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану та на засадах адаптивності в період повоєнного відновлення України, у якому важливе місце займатиме відновлення якісної освіти, яка б відповідала світовим стандартам [28; 29; 100; 101; 133; 134].

- Створити абсолютно нові освітні моделі в умовах воєнного стану неможливо, а тому маємо трансформувати наявні дидактичні моделі за певної адаптації до сьогоденних реалій, спираючись на узагальнений досвід роботи в галузі освіти, що може сприяти мінімізації освітніх втрат учнів закладів загальної середньої освіти.
 - Доцільно максимально використовувати дидактичний потенціал змішаного навчання як дидактичної моделі організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти.
 - Слід продовжувати дотримуватися стратегічного курсу розвитку загальної середньої освіти в Україні, зумовленого реалізацією Концепції «Нова українська школа». Міністерство освіти і науки України. (2016) [39]. Ефективно використовувати вітчизняний, західноєвропейський, а також досвід інших розвинених країн світу щодо організації дистанційного та змішаного навчання у період 2020–2022 рр.
 - Активно створювати умови для підвищення кваліфікації вчителів і майбутніх учителів щодо ефективної організації змішаного навчання на основі поширення новацій, пов'язаних із застосуванням методологічних підходів, моделей, технологій, форм, методів і засобів (з акцентуацією на засобах ІТтехнологій).
 - Використовувати можливості формальної, неформальної та інформальної освіти для учнів закладів загальної середньої освіти з одного боку та вчителів і майбутніх учителів з іншого.
- Максимально активувати всіма можливими способами партнерську взаємодію в парадигмі «учитель – учні – батьки» [27].